

Joanna Ślósarska

**Zofia Zarębianka, *Czytanie sacrum*,
ss. 318, Wyd. SPP, IW „Maximum”, Kraków–Rzym 2008**

Czytanie sacrum Zofii Zarębianki to zbiór studiów z poetyki antropologicznej, skoncentrowanych wokół pojęcia *sacrum* jako kategorii historycznoliterackiej, umożliwiającej takie – diachroniczne i synchroniczne – badanie literatury, którego efektem jest odsłanianie fundamentalnej więzi między człowiekiem i Bogiem (w tym kontekście autorka ujmuje kategorię *sacrum* w węższym znaczeniu, jako „świętość”) oraz człowiekiem i transcendentnym wymiarem rzeczywistości: w tej relacji funkcjonalne staje się szerokie, metafizyczne znaczenie pojęcia *sacrum*. W pierwszej części książki, wprowadzającej założenia metodologiczne, autorka definiuje *sacrum* jako stałą jakość występującą w dziele, pozwalającą opisywać przebieg procesu historycznoliterackiego, charakter epoki oraz pojedynczych dzieł powstałych w danym okresie. Jak autorka podkreśla, w centrum jej zainteresowań jest badanie fenomenu *sacrum*, jego historycznego, literackiego wyrazu, nie zaś ontologiczny charakter *sacrum*. W kontekście dotychczasowych projektów konstruowania tematycznych syntez historycznoliterackich, badania Zarębianki ustanawiają *implicite* dyskurs z koncepcją Meyera Howarda Abramsa, zakładającego stałą w kulturze dialogowość „świętej” i „świeckiej” historii literatury¹.

Kontynuując założenia metodologiczne, Zarębianka przywołuje metaforyczną konstatację Paula Ricoeura, określającą związki między literaturą a religią jako „mowę świętującego sensu”². Podmiot tej mowy, *homo religiosus*, to człowiek w przestrzeni Boga, „odbiorca daru”. Zdaniem autorki, w poezji religijnej ujawnia się

szczegółne spojrzenie na egzystencję ludzką [...], prześwietlając zwyczajność poczuciem świętości. Jest to ten wymiar, w którym każde zdarzenie, osoba, rzecz chce być przyjęte jako dar³.

¹ M. H. A b r a m s, *Racjonalność i wyobrażenia w historii kultury*, przeł. P. Parlej, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą*, oprac. H. Markiewicz, t. IV, cz. 2, WL, Kraków 1996, s. 378–380.

² Z. Z a r ę b i a n k a, *Czytanie sacrum*, Wyd. SPP, IW „Maximum”, Kraków–Rzym 2008, s. 20.

³ *Ibidem*, s. 18.

Rozważając związek religii i literatury, autorka rozszerza perspektywę badania, wprowadzając pojęcie *locus theologicus* jako specyficzną, współgrającą z ideą logocentryzmu Ricoeura, a także z założeniami Gadamerowskiej *Poetyki*⁴, kategorię hermeneutyczną, umożliwiającą badanie literatury jako liturgii w jej symbolicznej, otwierającej się na tajemnicę, formie językowej i kompozycyjnej. W tej perspektywie literatura to

działanie na rzecz wspólnoty, celebrowanie języka i formy, celebrowanie estetyczne rozwijające *ethos* świętowania, intencjonalnie czyniące człowieka i świat lepszymi⁵.

Analityczną kontynuacją pierwszej części książki są dwa rozdziały, poświęcone kolejno „epifanii negatywnej w *Nieudanych rekolekcjach paryskich*” K. I. Gałczyńskiego oraz „sakralizacji (u)śmiechu” w poezji Jana Twardowskiego. Zasadniczym tematem obu studiów jest uwypuklenie konstrukcji podmiotu lirycznego, otwierającego się na doznanie świętości, a w konsekwencji jej upodmiotowienie (lub brak takich aktów na skutek anamorficznego postrzegania rzeczywistości i błędnej identyfikacji „ja” z ontologią *sacrum*, jak u Gałczyńskiego). Autorka, zestawiając *Nieudane rekolekcje* z wierszami Twardowskiego, kontrastuje dwa, pozornie bliskie sobie chwytły artystyczne; charakterystycznej dla *Rekolekcji* retoryce ironii i farsowości w postrzeganiu świata, decydującej o całkowitym zasłonięciu *sacrum*, przeciwstawia „projekt nowej duchowości” w poetyce immanentnej Twardowskiego, oparty na konwencji żartu, humoru i radości przełamującej patos i powagę religijnego przeżycia, ale zarazem przybliżającej do pełnego, egzystencjalnego przeżywania świętości.

Druga część omawianej książki (zatytułowana *Hermeneutycznie*) to obszerny zbiór analiz i interpretacji tekstów, w których autorka z jednej strony poszukuje, zgodnie z założeniami wstępnymi, postaw i wartości, dzięki którym możliwe jest urzeczywistnianie duchowej natury człowieka, z drugiej zaś konsekwentnie rekonstruuje formę poetycką badanych tekstów, by stopniowo dookreślać językowe i kompozycyjne wyznaczniki „mowy świętującego sensu”. Kluczowe dla tej części książki wydają się rozdziały poświęcone twórczości literackiej Karola Wojtyły. W trzech studiach poświęconych poetyce Wojtyły autorka nawiązuje pośrednio do nacechowanej aksjologicznie przez św. Tomasza i kontynuowanej zwłaszcza w renesansie i baroku, estetycznej kategorii *enargei*⁶, interpretując ją jako znamienne dla pisarstwa Wojtyły zasadę „promie-

⁴ H.-G. G a d a m e r, *Poetica. Wybrane eseje*, przeł. M. Łukaszewicz, IBL, Warszawa 2001.

⁵ Z. Z a r ę b i a n k a, *op. cit.*, s. 33.

⁶ Zob. R. T u v e, „*Naśladowanie*” i *obrazy*, przeł. B. Kowalik, „Pamiętnik Literacki” 1982, z. 3/4, s. 345–367; Tuve zauważa, że „*enargeja* (blask, światło) była najwyższą wartością w okresie renesansu”, a w jej interpretacji podjęto za św. Tomaszem rozumienie *enargei* jako zasady tego, co piękne, polegające na „promieniowaniu f o r m y danej rzeczy, czy to dzieła sztuki, czy natury [...] w taki sposób, że rzecz ta jawi się umysłowi w całej pełni i bogactwie swego ładu i doskonałości” (*ibidem*, s. 347).

niowania myśli i promieniowania ducha”, ugruntowaną w semantyce i kompozycji Jego tekstów. Z zasadą *enargei* łączy Zarębianka poetycką antropologię Wojtyły, zbudowaną na pojęciach osoby, dojrzałości, miłości i śmierci. Rekonstrukcję tych pojęć prezentowaną w kontekście trzech dramatów Wojtyły – *Brat naszego Boga*, *Przed sklepem jubilera*, *Promieniowanie ojcostwa* – rozwija autorka, eksponując temat dojrzewania osoby. Temat ten rozpatrywany jest na trzy sposoby – jako dojrzewanie w ojcostwie (od ojcostwa ludzkiego do Bożego), jako droga od zewnętrznego ku wewnętrznemu oraz droga od życia ku śmierci w sensie zdążania ku Bogu. Temat „bytu ku śmierci jako bytu ku Bogu” znajduje swój wyraz, jak podkreśla autorka, w dykcji poetyckiej Wojtyły, w charakterystycznej „medytacji znaczeń”.

Ethos dojrzewania osoby do uczestnictwa w *sacrum*, w tym krystalizacji odpowiedniej formy artystycznej dla jego przekazania, zdaje się wyznaczać najszerszą, a zarazem nadrzędną perspektywę autorki dla całego cyklu prezentowanych w książce interpretacji. W dziewięciu podrozdziałach poprzedzających analizę poetyki antropologicznej Karola Wojtyły zawarte są istotne „preteksty” problemowe, uzasadniające racje, dla których to właśnie *ethos* dojrzewania należy rozumieć jako wartość fundamentalną. W toku rozważań autorka przechodzi bowiem, przywołując teksty Kołakowskiego i Miłosza, od analizy potrzeby duchowości w świecie współczesnym i aksjologizacji postawy nadziei do interpretacji postawy „nieszczęśliwości jako formy istnienia” w jej destrukcyjnym wyrazie wobec przestrzeni życia (*Kilka refleksji wokół „Cudzoziemki” Marii Kuncewiczowej*). W dalszych podrozdziałach podjęty jest problem metafizycznych aspektów w poezji pokolenia Nowej Fali. Interpretując wiersze Stanisława Barańczaka i Adama Zagajewskiego, autorka podkreśla grę językową jako grę fundamentalnych sensów, otwierających plany znaczeń historiozoficznych, epistemologicznych i religijnych. Gadamerowską zasadę gry językowej jako „gry o sens” kontynuuje Zofia Zarębianka, przywołując wiersze Marcina Świetlickiego, Jacka Podsiadły, Wojciecha Wencła, Artura Szlosarka, Krzysztofa Kohlera i Wojciecha Kudyby. Akcentując napięcie między obrazami rzeczywistości i duchowości, między ekspresją *bios* i *logos* w poezji poszczególnych autorów, Zarębianka odsłania wyrażenie usankcjonowane w tradycji kultury śródziemnomorskiej dwie drogi uczestnictwa w *sacrum* – *via positiva* i *via negativa*. Szczegółne znaczenie ma tutaj dla współczesnego czytelnika interpretacja „drogi negatywnej” (temat wprowadzony w interpretacji *Nieudanych rekolekcji* Gałczyńskiego i rozwinięty w kontekście *Cudzoziemki* Kuncewiczowej), zapisywanej jako ekspresja realności, a zarazem droga ucieczki z rzeczywistości pozbawionej dobra, piękna i prawdy. Problem *zanegowanych autokreacji* w *zanegowanym świecie* (podkreślony zwłaszcza w analizie wierszy Świetlickiego w kontekście multiplikacji „ja” lirycznego) łączy Zarębianka z szerszą perspektywą teoretyczną, wyodrębniając sześć strategii retorycznych i kompozycyjnych wobec *sacrum*, wprowadzanych przez autorów po 1989 r.

Strategie te – kontestacja, negacja, profanacja, substytucja, kreacja, afirmacja – krzyżują się w interesujący sposób z hipotezą racji rewizjonerskich, rozważaną przez Harolda Blooma jako zasada wyjaśniająca procesy diachronicznej ewolucji form i tematów w literaturze⁷.

W podrozdziałach drugiej części książki, stanowiących „post-teksty” wobec interpretacji poetyki antropologicznej Karola Wojtyły, umieszczone są analizy problemowe wierszy Czesława Miłosza, Zbigniewa Herberta, Tadeusza Różewicza, Julii Hartwig, Wisławy Szymborskiej i Joanny Pollakówny. Przywołując obszernie twórczość Miłosza, autorka wprowadza paradygmaty interpretacyjne znamienne dla kultury śródziemnomorskiej i poświadczone w wierszach Miłosza indywidualnym doświadczeniem. Temat rozdziału *W poszukiwaniu jedności. Między wiarą a zwątpieniem w późnych wierszach Czesława Miłosza* to temat ugruntowany w Pascalowskim świadectwie złożonej dystrakcji „porządku rozumu i porządku serca”, słowa i rzeczy, ducha i ciała; dystrakcji, którą zdaniem autorki rozwiązuje Miłosz, przyjmując zasadę wiary jako wierności wspieranej intuicją źródłowej harmonii w przestrzeni życia, a samego życia jako daru napełnionego miłością (*Miłość w horyzoncie daru. O dwu wierszach Czesława Miłosza*), zachowującego swoją wartość także w sytuacji granicznej – umierającego, cierpiącego w starości ciała, ale „trudzącego się niezmiennie na chwałę Boga” (rozdział „*I rozłączone złączy się w jedno*”... *Motyw starości w późnych wierszach Czesława Miłosza*).

Podejmując w dalszym toku rozważań problemy aksjologiczne, estetyczne, filozoficzne i metafizyczne w twórczości Zbigniewa Herberta, wskazuje Zofia Zarębianka na ejdetyczną funkcję uniwersum wartości w poetyce immanentnej autora *Pana Cogito*, a także na znamienne dla Herberta postawę samoświadomości twórczej, interpretowaną w sensie misji wobec prawdy. Szczególne znaczenie ma w tym kontekście analiza i interpretacja wiersza *Pan Cogito opowiada o kuszeniu Spinozy*, w której uwypuklona jest metafizyka milczenia i ciemności jako zasłona *sacrum* wobec upodmiotowionego przez człowieka logosu i wiedzy o rzeczywistości substancjalnej i transcendentnej. Autorka podkreśla również (w podrozdziale *Postacie duszy. Refleksje wokół kilku wierszy Zbigniewa Herberta*) charakterystyczne dla poetyckiej antropologii Herberta nacechowanie postaw współczucia, pamięci i czułości jako istotowych sygnatur duszy.

W trzech kolejnych podrozdziałach zawarte są interpretacje dotyczące metafizycznych uprawomocnień sztuki poetyckiej w ujęciu Tadeusza Różewicza, dwuwarstwowości (semantycznej i obrazowej) implikującej oscylację światobrazów reprezentujących fenomenalne i ejdetyczne stany rzeczywistości w wierszach Julii Hartwig oraz – w podrozdziale *Kilka refleksji wokół wiersza Wisławy Szymborskiej „Niebo”* – autorka reinterpretuje za Szymborską topos

⁷ H. B l o o m, *Lęk przed wpływem*, przeł. A. Bielik-Robson, M. Szuster, Universitas, Kraków 2002.

nieba, dodając do tradycji unikalne znaczenia i sensy. Kolejne studium (*Moc leków. Nad wierszem Joanny Pollakówny*), podtrzymujące konsekwentnie hermeneutyczną zasadę współistotności aktów rozumienia, wyjaśniania i interpretacji badanego tekstu, odsłania symboliczną ekwiwalencję leksyki Pollakówny, prowadząc od literalności przekazu do jego symbolicznej i metafizycznej wykładni. W interpretacji Zarębianki, kluczowy dla badanego wiersza leksem „lek” konotuje wyzwalającą, wewnętrzną siłę, wspomaga czujność i gotowość na przyjęcie „światła”.

W zamykających tę część książki dwóch podrozdziałach (*Piękna przyjaźń. O listach Anny Kamieńskiej do Teresy Ferenc i Zbigniewa Jankowskiego oraz Dar matki, dar śmierci, dar wieczności*) Zarębianka wprowadza – jako wewnętrzną klamrę interpretacyjną – temat matki (wobec tematu ojcostwa), „mądrości w przyjmowaniu cierpienia” (wobec „destrukcyjnej nieszczęśliwości”) oraz „wspólnoty przyjaźni” (wobec alienacji, negacji i multiplikacji „ja”).

Trzecia część książki (zatytułowana *Komparatystycznie*) to zbiór rozważań wokół wybranych, korespondujących z zarysowaną wcześniej problematyką, tematów z twórczości Rainera Marii Rilkego, Thomasa Merona, Georgesa Bernanosa, Hermana Hessego, Paula Astera i Josifa Brodskiego. Pisząc o Rilke (podrozdział *Mój Bóg jest ciemny. Dynamika przedstawień Boga w twórczości Rainera Marii Rilkego*), Zarębianka skupia uwagę na szczególnej „figurze odwrotnej”, zastosowanej przez poetę w formie delibaratywnego pytania „Co zrobisz, gdy ja umrę, Panie?”. Podkreślenie tej inwersji, nacechowanej niezwykle dyskursywnością wobec tradycji, wnosi dodatkową problematykę formy i znaczeń metafizycznego dialogu. W drugim szkicu poświęconym Rilke autorka kontynuuje temat dojrzewania osoby, tym razem eksponując figuratywny obraz dziecka. Dalsze rozważania (w podrozdziale *Doświadczenie medytacyjne w wierszach Thomasa Mertona*) nakierowują na zrozumienie podstawy praktyki medytacyjnej – czujność, czuwanie i uważność to składniki owej praktyki, umożliwiającej otwarcie na doświadczenie duchowe. W kolejnych szkicach, dotyczących Bernanosa i Hessego, wprowadzony jest problem relacji kapłan/wierny, spowiednik/spowiadający się, mistrz/uczeń, a w tym kontekście pytania o wzór świętości, *ethos* nauczyciela i ucznia jako podmiotów indywidualnych, ale także reprezentujących określoną tradycję religijną i społeczną w jej stałych i zmiennych uwarunkowaniach. Dwa końcowe podrozdziały (*Zranione ojcostwo. Okaleczone dzieciństwo. Wokół eseju „Wynaleźć samotność” Paula Astera oraz Pożegnanie miasta. Pożegnanie życia. „Dyptyk petersburski” Josifa Brodskiego jako pieśń o końcu*) skupione są wokół tematu przekraczania traumatycznych doświadczeń, możliwości „pożegnania i powitania nowego” – temat ten nawiązuje do analizowanej wcześniej postawy nadziei i stanowi wewnątrztekstowy dialog z postawami autonegacji i negacji przestrzeni życia.

Czytanie sacrum Zofii Zarębianki to zbiór studiów modelujących tryb reprezentacji historii literatury (jak słusznie zauważył Müller – „są różne historie

literatury, ale nie ma jednej historii literatury”), a zarazem modelujących i prowokujących do własnego głosu odbiorcze „ty”. Kategoria „ty”, której szczególną wartość nadawał w swej hermeneutyce Gadamer, aktualizuje się przy lekturze omawianej książki, uruchamiając dodatkowe konteksty wiedzy, postaw moralnych, umiejętności analitycznych i interpretacyjnych każdego potencjalnego czytelnika. Gra o sens słów staje się w tak zaprojektowanej teksturze przede wszystkim grą o człowieka, o jego dojrzewanie w uniwersum wartości.

Joanna Ślósarska

Zofia Zarębianka, *Czytanie sacrum*

(R é s u m é)

Cette critique concerne la conception de la catégorie sacrum, proposée par Z. Zarębianka. Elle contient une description des études, qui se suivent, publiées dans le livre ainsi que la concrétisation des idées fondamentales méthodologiques, axiologiques et anthropologiques.